

AVRUPA'DA YENİ DİN ANLAYIŞLARI VE TÜRKİYE

PROF. DR. AHMET HİKMET EROĞLU*

Din her zaman insanlar ve toplumlar arası ilişkilerde belirleyici unsurların önde gelenleri arasında yer almıştır. Bu durum tarih boyunca Doğu dünyasında da Batı dünyasında da aynı olmuştur. Günümüz Batı dünyasında dinin toplumsal ve bireysel planda belirleyiciliği mahiyet değiştirmektedir. Dinde bireysellik öne çıkmakta, faydacılık neredeyse tek belirleyici etken hâline gelmektedir. Bununla beraber ideolojik saplantı nedeniyle Hristiyan kültür dünyasından olmayanlara karşı yani “öteki”ne karşı katı tutum devam etmektedir.

Tarih boyunca inanç konusunda bireyler ve toplumlar üzerinde son derece baskın olan kilisenin egemenliği gün geçtikçe azalmaktadır. Bireyler din konusundaki tutum ve davranışlarını belirlerken kurumsal anlamda kendilerini daha az bağımlı hissetmekte “kilise”nin sınırlamalarına kulak vermemektedir. Dine dogmatik değil pragmatik bir yaklaşım ortaya çıkmaktadır.

Avrupa'da dinin tam egemenliği 19. yüzyılın ortalarına kadar etkin durumda olmuştur. Ancak söz konusu yüzyıldan itibaren çok açık olan bilimsel sonuçları bile kabul etmemesi, siyasi olayların her zaman içinde olması, her açıdan egemenliği elinde tutmaya çalışması ve birçok skandalda başrol oynaması gibi sayamayacağımız pek çok nedenle kiliseye olan güven zayıflamış ve dinin toplumsal ve bireysel rolü mahiyet değiştirmiştir. Artık din, bazı insanlar için bir iman konusu olmaktan

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı Başkanı.

ziyade kültürel, sosyolojik bir aidiyet, ideolojik/siyasi bir tercih konusu hâline gelmiştir. Günümüzde de Avrupa'da din, çoğu insan için kültürel bir aidiyet olmaktan fazla bir anlam ifade etmemektedir. Bununla beraber dinî aidiyet, başka dinden olanlara karşı ideolojik anlamda etkinliğini devam ettirmektedir.

Batı din anlayışının kökeninde Roma-Grek mirası ve Yahudi-Hristiyan geleneği yer almaktadır. Roma pagan geleneğinde farklı inanç tehdit olarak algılanıyordu. Çünkü pagan Roma anlayışına göre İmparator aynı zamanda dinî şef konumunda idi. Her şehrin bir ruhani koruyucusu vardı. Onun otoritesine karşı çıkmak imparatorluk tanrılarına saygısızlık yapmak anlamına geliyordu. Kendilerine saygısızlık yapılan tanrılar şehre bela ve musibet yağdırabilirdi. Bazı sapkınlar yüzünden herkesin başına felaket gelebilirdi. Bu yüzden yeni ortaya çıkan ve sapkın sayılan Hristiyan inancı herkesi tehdit ediyordu.¹

Yukarıda açıkladığım din anlayışı nedeniyle Hristiyanlar farklı inanca mensup olmalarından dolayı büyük zulümlere uğramıştır. Roma imparatorları, Hristiyanları kamu düzenini tehdit eden sapkınlar olarak görmüş, onlara akla hayale gelmedik zulümler yapmıştır. İmparatorların yaptığı zulümler Hristiyanlığı ortadan kaldırmamış, ancak Roma-Grek dinî geleneği ile uzlaştırma sonucunu doğurmuştur.

Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nda hâkim duruma gelince Roma devlet anlayışı kilisede hâkim olmaya başlamıştır. Sonuç olarak zalim ve mazlum yer değiştirmiştir. Hem devlet hem de kilise yönetiminde Sezaropapist bir anlayış yerleşmiştir. Sezaropapist anlayışla imparatorlar kendilerini din işlerinde de yetkili görmüş, din işlerine doğrudan müdahale etmiştir. İnanç esaslarının tespitine bile dolaylı olarak karışmıştır. Kilise, böylece hamisini bulduğu gibi bir anlamda efendisini de bulmuştur. Bazı imparatorlar papa ve patriklere hizmetçi gibi muamelede bulunmuştur.² İmparatorların himayesinde ve etkisinde gerçekleştirilen konsillerde (dinî konuların tartışılarak karara bağlandığı toplantılar) alınan kararlar Ortodoks (doğru inanç) bu kararlara uymayan inançlar ise herezi (sapkınlık) olarak görülmüştür.³ Kilisenin dayattığı akidelere inanmayanlar sapkın olarak görülmüş ve zulme uğramıştır. Daha önce şikâyet ettikleri davranış, bizzat Hristiyanlığın kurumları tarafından benimsenmiştir. Yani daha önce sapkın sayıldıkları için zulüm gören Hristiyanlar, kendi belirledikleri akideye inanmayanları sapkınlar olarak görerek zulme uğratmışlardır.

Roma-Grek dinî mirasının sonucuyla oluşan dinî kodlarından dolayı Batı'da tarih boyunca ülkenin hâkimi hangi inanışta ise tebaanın da aynı inancı benimsemiş olması gerekiyordu. Slogan hep aynı idi: Tek kral, tek iman, tek kanun. Bu yüzden tarih boyunca "kilise-devlet" in tespit ettiği inançlara aykırı inanç benimseyen gruplar şiddetli takibata uğradı. Doğuda Aryüsçüler, Süryaniler, Ermeniler, Kıptiler, Nasturiler aynı dinden olmalarına rağmen devletin doğru kabul ettiği inancı benimsemedikleri için zulüm altında yaşadılar. Kendi dindaşlarının zulmüne maruz kalan bu Hristiyan mezhep mensupları yaşadıkları bölgeleri fetheden Müslümanları kurtarıcı olarak karşıladılar.

Batı'da 10. yüzyıldan itibaren heretik (sapkın) kabul edilen Katharlar/Abliiler, Valdolar, Bogomiller, defalarca katliamdan geçirildiler. Haçlı Seferleri sadece Müslümanlar üzerine değil, sapkın sayılan Hristiyan topluluklar üzerine de yapıldı. 1204 yılında IV. Haçlı Seferi sırasında İstanbul üzerine yürüyen Haçlı askerleri Ortodoks Hristiyanlara korkunç işkenceler yaptılar. Şehri yakıp yıktılar. Bundan dolayı İstanbul, Türkler tarafından kuşatılmadan önce İstanbul'daki Ortodoks Hristiyanlar arasında Türkleri Latinlere tercih eden insanlar bulunuyordu.⁴ Sapkın inançları tespit etmek ve bu inanç mensuplarını cezalandırmak amacıyla kurulan Engizisyon mahkemeleri de çok sayıda Hristiyan'ın yakılarak öldürülmesini sağladı. Engizisyon, sıkı sıkıya araştırmak demektir. Kilise, tarih boyunca insanların inançlarını araştırıp yanlış, sapkın inançta olanları cezalandırmayı kendisinde bir hak olarak gördü.

16. yüzyılda Batı dünyasında ortaya çıkan Reformcularla Hristiyanlar için ferdi kurtuluş yolu az da olsa açılmıştı. Ancak Protestanlık çok kısa bir dönem içinde dogmatik hâle gelince aynı durum Protestanlar için de geçerli olmaya başladı. İnsanı merkeze alan hümanizm daha sonra Aydınlanma ile Batı'da din üzerinde devlet ve kilise baskısı azalmaya başladı. İnsanlar artık kilisenin çoğu ibadet uygulamalarını yerine getirmediikleri gibi kilisenin söylediklerinden de kuşku duymaya başladılar. 19. yüzyılda ortaya çıkan pozitivist anlayış dinin sonunun geldiğini artık dinin yok olup gideceğini iddia ediyordu. Pozitivistlere göre dinin geleceği hiç yoktu. Hatta "Pozitivizmin İlmihali" bile yazıldı. Ancak din ve dindarlık varlığını devam ettirdi. Bununla beraber dindar üzerinde kurumsal egemenlik azaldı.

Avrupa'da dinin, siyasi, kültürel ve sosyolojik bir olgu hâline gelmesi din konusunda yeni bir yönelimin de zuhur etmeye başlamasına yol açtı. Burada; dine "kilise" merkezli yaklaşmayan, onun belirlediği sınırları önemsemeyen, bireysel tercihlerini öne çıkaran ancak yine de dine hayatında göreceli olarak yer veren güçlü bir yöneliş söz konusudur. Kültürel olarak kendini "Hristiyan" görmesine rağmen bazı insanlar, dinî tecrübe yaşama konusunda din ayrımı yapmamaya başladılar. İşlerine geldiğinde, hoşlarına giden diğer dinlere ait inanç ve uygulamalarla da ilgilenmeye başladılar.

Avrupa'da; Aydınlanma Döneminde dinden uzaklaşma temayülü artarken günümüzde dine "pozitif yaklaşım" adı verilen bir yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Dine faydacı açıdan yaklaşmakta, dinî kurumların otoritesi kabul edilmemektedir. Avrupa'da insanlar arasında kilisenin öğrettiği imana sahip olmasalar bile kültürel anlamda kendisini Hristiyan olarak görmeye devam edenler hatırı sayılır bir çoğunluk oluşturmaktadır.

Kilise, tarih boyunca insanların inançlarını araştırıp yanlış, sapkın inançta olanları cezalandırmayı kendisinde bir hak olarak gördü.

Son dönemlerde bir kısım insanlar dine bireysel bir biçimde yaklaşılmaya başlamışlardır. Doğuştan sahip oldukları manevi açıklarını teskin etmek için insanlar çoğu zaman din ayrımı yapmadan dinî merasimlere katılmakta, çeşitli şekillerde dinî tecrübe yaşamaktadırlar. Örneğin, nikâhlarını Katolik kilisesinde kıydırmalarına, çocuklarını vaftiz ettirmelerine rağmen Hint kökenli dinlerin en temel ibadeti olan yoga pratiğini yapmaktan, meditasyon seanslarına katılmaktan çekinmemektedirler. Doğu'dan gelen bir mistiği dinlemeyi, hatta Müslüman bir mutasavvıfın yönettiği zikir toplantısına katılmayı Hristiyanlıklarını sorgulayıcı bir davranış olarak görmemektedirler. İnsanlar, dinî geleneklerin manevi meyvelerinden faydalanmakta, ancak kendilerine göre bir din anlayışı belirlemekte, kilisenin veya dinde otorite oluşturmuş ilahiyatçıların sınırlamalarını kabul etmemektedirler. Âdeta dinler "süpermarketine" girerek sepetlerine canlarının çektiğinden doldurmaktadırlar.⁵ Böyle-

"Kültürel ve sosyolojik açıdan Hristiyan'ım, dünya görüşü olarak Budist inancı benimsiyorum." sözü Avrupa'da yadırganmamaya başlanmıştır.

ce hem bir dinin sınırlayıcılığını yok saymakta hem de din ayrımı yapmadan dinlerden yararlanmak istemektedirler. Bu durum Batı ülkelerinde yaygınlık kazanmaktadır. Sekülerleşmesi öngörülen modern insanda ferdiyetçilikte sınırların ortadan kalkmasıyla farklı bir yönelim ortaya çıkmaktadır. Bu yöneline "tabldot din anlayışından alakart din anlayışına geçiş süreci" diyebiliriz.

Bu yönelişin örneklerinden birisi de özellikle Budizm söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. Kendilerini Katolik veya Protestan saymakla birlikte bazı kimseler Budizmi bir felsefe, yaşam biçimi olarak kabul ettiklerini söylemektedirler. "Kültürel ve sosyolojik açıdan Hristiyan'ım, dünya görüşü

olarak Budist inancı benimsiyorum." sözü Avrupa'da yadırganmamaya başlanmıştır. Bu söylemi dile getirenler, içine düştükleri çelişkiyi önemsememektedirler. Çünkü Budizm ile Hristiyanlığı bağdaştırmak mümkün değildir. Hem Hristiyan olarak kalıp hem de Budist inancı benimsemek çelişkili bir durumdur. Hristiyanlık çizgisel bir zaman anlayışına (ezelden ebede doğru) sahiptir. İnsanlar doğarlar, gelişirler, yaşlanırlar, ölürler. Öldükten sonra hesap ve ebedî bir ahiret hayatı vardır. Budizm ise döngüsel bir zaman anlayışına sahiptir. Budizme göre canlılar sürekli bir gene doğum çemberinde kalmaktadır. Canlılar sürekli bir ölüm-gene doğum döngüsü içindedir. İnsanlar ölürler sonra yeniden bedenlenirler. Bir önceki yaşamları şu anki yaşamlarının hem nedeni hem de sonucudur. Budiste göre amaç yeniden bedenlenmekten kurtulmaktır. Hristiyanlıkta yeniden bedenlenme (reenkarnasyon) inancı yoktur. Bu iki farklı anlayışın mantıksal telifi mümkün değildir, ancak insanlar bu durumu da önemsememektedir. Kilise, tarihte olduğu gibi Hristiyanlara kendi tespit ettiği akide ve ibadetler konusunda dayatmada bulunamamaktadır.

Batı'da ferdiyetçi din anlayışına yönelişin farklı nedenleri olmakla birlikte bu yönelişin temel nedeninin Katolik kilisesinin dinler arası diyalog çerçevesinde diğer inançlara göreceli bir meşruiyet verdiği algısının toplumlarda oluşmasıdır. Aslında Katolik kilisesi diğer inançlara böyle bir meşruiyet vermemektedir. Ancak Katolik kilisesi, II. Vatikan Konsilinde yayımladığı belgelerle böyle bir algının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hatta günümüzde 16. Benediktus unvanıyla Papalık görevinde bulunan ve o dönemde Katolik kilisesinin dogmadan sorumlu kardinali olan Ratzinger, 5 Eylül 2000 tarihinde yayımladığı Dominus İesus⁶ adlı belgeyle tek kurtuluş yerinin Katolik kilisesi olduğunu hatta Protestan kiliselerin tam anlamıyla kilise olmadığını, ibadetlerinin geçerli olmadığını ilan etmek durumunda kalmıştır.⁷

Aydınlanma öncesi kilisenin katı dışlayıcılığı yüzünden dinden uzaklaşan Hristiyanlar günümüzde de kilisenin kapsayıcı anlayışı yüzünden göreceli bir din anlayışına sahip olmaya başlamışlardır. Bunda yaşadığımız çağın çoğulcu yapısının da etkisi olduğu gibi çağın anlayışına uygun davranarak bağlılarının sayısını arttırmaya çalışan kilisenin yeni söylemlerinin farklı algılanması da etkili olmuştur.

Günümüzde farklı inanç geleneğinden gelen insanlar aynı ülkeyi aynı şehri aynı caddeyi paylaşmakta birbirleriyle komşuluk yapmaktadır. Hatta karışık evlilikler yoluyla aynı evi paylaşmaktadır. Farklı dinlere mensup olmaları insanlar için problem teşkil etmemektedir. Dinî kurumların her ne kadar farklı takdim etseler de temelde dışlayıcı tavırları baskındır. Bu tutum çoğu zaman farklı inançtaki insanları birbirinden uzaklaştırma yerine kurumsal dinden uzaklaştırmaktadır. Örneğin farklı mezhebe mensup iki Hristiyan eskiden kilise baskısıyla evlenmekten uzaklaşırken günümüzde evlenip mutlu olmalarına engel olarak algıladıkları dinden uzaklaşmakta ya da kendilerine özgü eklektik bir din anlayışıyla evlenip birlikliklerini devam ettirmektedir. Hangi mezhebin, hatta dinin uygulamaları hoşlarına giderse ona katılmaktadır. Avrupa'da bu anlayışı benimseyen insanlar manevi ihtiyaçlarını karşılama konusunda mozaik bir anlayış geliştirmektedir. İster Katolik ister Ortodoks isterse Protestan olsun kurumsal olarak Hristiyan mezheplerin böyle bir ortak sorunları vardır.

Günümüzde "alakart din anlayışı"nın yaygınlık kazanmasının nedenlerinden birisi de Hint ve Uzak Doğu kökenli inanış ve uygulamaların küreselleşme sürecinde yaygınlık kazanmasıdır. Söz konusu kökene ait inanç ve uygulamalar, dünya görüşü, yaşam biçimi tarzında yaygınlık kazanmakta/kazandırılmaktadır. Yoga meditasyon gibi Hint kökenli dinlerin temel pratikleri sağlıklı yaşam, modern hayatın getirdiği strese karşı çare, obeziteye karşı zayıflama, kişisel gelişim adı altında kariyer yapma gibi insan hayatının her safhasını kuşatan bir yoğunlukta ve genişlikte insanlara sunulmakta ve rağbet görmektedir. Bu yöneliş, Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de de alakart din anlayışını teşvik etmektedir.

Türkiye'deki kitapçılara şöyle bir göz atıldığında satılan kitaplar arasında Hint ve Uzak Doğu kültür ve felsefesini konu alan kitapların oldukça önemli bir yeri olduğu kolayca fark edilir. Türkiye'de göreceli din anlayışının yaygınlaştığının en açık

göstergelerinden birisi de budur. İnsanlar modern hayatın getirdiği sorunlarla baş edebilmeleri için kendilerine sunulan Hint kökenli dinlere ait yaşam felsefesi ve pratikleri benimsemekte tereddüt etmemektedir. Hatta belirli çevrelerce; Allah'ın adını anarak zikir yapma horlanırken Hint kökenli dinlerin temel ibadetlerinden olan Yoga ibadetinin, meditasyon uygulamasının, Hinduizmin kutsal kitaplarından olan Vedalardan Mantralar okunarak yapılması bir entelektüel faaliyet olarak kutsanmaktadır. Burada tasavvuf kültürüne sahip çıkmama, kendi kültürümüzde bu alana ait kavram ve uygulamaları güncelleştirememenin de büyük etkisi vardır. Söz konusu olan, kültürel olarak boş bırakılan bir alanın yabancı kültürle doldurulmasıdır.

Küreselleşme/küreselleştirme süreci Türkiye'de Avrupa'dakinden farklı yönelimlere de yol açmaktadır. Örneğin; dinler arası diyalog, medeniyetler arası di-

Türkiye'de göreceli din anlayışının yaygınlaştığının en açık göstergelerinden birisi de budur. İnsanlar modern hayatın getirdiği sorunlarla baş edebilmeleri için kendilerine sunulan Hint kökenli dinlere ait yaşam felsefesi ve pratikleri benimsemekte tereddüt etmemektedir.

yalog, kültürler arası diyalog gibi yeni kavramlar küreselleştirme sürecinde önemli kavramlar olarak işlev görmektedir. Dinler arası diyalog çalışmaları, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de zaman zaman çok rağbet gören faaliyetler arasında yer almaktadır. Bu faaliyetler ve faaliyetlere katılanlar kamuoyunda ya göklere çıkarılacak şekilde övülmekte ya da bu faaliyetlere katılanlar İslam'a ve Türkiye'ye ihanet eden kimseler olarak mülahaza edilerek şiddetle yerilmektedir. Bu yaklaşımlar sonucunda oluşan diyalogla ilgili cepheleşme, "dinler arası diyalog"un anlaşılmasını zorlaştırmakta, amacını bulanıklaştırmaktadır.

Türkiye'de yapılan bu faaliyetler ve tartışmalar, "dinler arası diyalog"un ortaya çıkış süreci dikkate alınmadan yürütülmektedir. Özellikle mutlaka "dinler arası diyalog" yapılmasını isteyenler, bunu gerekli görenler, hatta bu yüzden dindaşlarının sözlerine zerre ehemmiyet vermeyerek âdeta diyaloga iman edenler yüzünden belki de bundan elde edilebilecek faydalar bile engellenmektedir. Katolik kilisesinin dinler arası diyalog "meydan okumasına";

karşı argümanlarla "Varım!" demeyi engellemekte, herkesi bir anlamda teslimiyete mecbur bırakmaktadır. Bu yüzden kavramın çıkışı, sebepleri ve ulaşılmak istenen amaçlar göz ardı edilmektedir.

Baskı ortamının yanında "diyalog" kavramının cazibesi de içeriğini araştırmadan sürece dâhil olma konusunda aceleci davranmayı beraberinde getirmektedir. Hemen herkes, her kurum, topluluk veya cemaat kendisini bir an evvel diyalog faaliyetlerinin içinde görülmesi kaygısıyla hareket etmektedir. Hâlbuki dinler

arası diyalog bilimsel bir konudur. Belirli şartlar altında belirli amaçlarla dinler arası diyalog süreci oluşmuştur. Bu kavramın içeriği, ortaya çıkış süreciyle birlikte ele alınmalıdır. Yoksa bu süreç Türkiye’de de Avrupa’daki gibi “alakart din anlayışı”nın yaygınlık kazanması sonucunu doğuracaktır. İnsanlar hem Müslüman hem Hristiyan veya Budist vs. olacaktır. İnsanlar öz değerlerimizle dışarıdan empoze edilenler arasında tarafsız kalacaktır.

Dinler arası diyalog süreci küreselleşme sürecinin bir parçasıdır. Bilindiği gibi küreselleşme her türlü para, mal, fikir, düşünce, inanç, anlayışın dünyada dolaşımının önündeki engellerin ortadan kaldırılmasını amaçlamaktadır. Bu bağlamda kimse “Müslüman mahallesinde salyangoz sattırmam.” diyemez. Küresel amaçlara aykırı hiçbir direnişte bulunamaz. Küresel güçlerin amaçlarına aykırı inançlar korunsa bile bu söylenemez. Küresel güçler Irak’ı despotan kurtarıp demokrasi! getiriyorsa orada ölen bir milyon Müslüman’ın ölümünün nedenlerini sorgulanamaz. Diğer dinlere sempati oluşturma, bir de iyi yönünden bakmayı önerme güçlü bir şekilde telkin edilince insanları kendi değerlerine sahip çıkmama gibi bir anlayışa yönlendirmektedir. Bu da küresel projelerin uygulanması karşısında oluşacak direnişleri törpülemektedir.

Türkiye’de “alakart din anlayışı”nın yaygınlık kazanmasının nedenlerinden birisi de oportinist bir dindarlık anlayışının ortaya çıkmasıdır. Maalesef dindarlık iddiasında bulunan veya öyle algılanan bazı kesimler, dinin ibadet boyutunu yerine getirdiklerinde dindar olunacağı gibi bir anlayışa sahip olmuştur. İbadetlerini yerine getirmelerinin onlara; mal, mülk, iktidar, güç gibi dünyevi şeyleri elde etmeleri konusunda her şeyi mübah hâle getirdiğini düşünmektedirler. Onların davranışları dine meyleden kimselere dinin böyle bir şey olduğunu telkin etmekte, dinî kültür açısından yeterli donanıma sahip olmayan insanları da farklı etkilemektedir. Dinin insan davranışları üzerinde bu tür insanlardaki gibi bir sonuç doğurduğunu düşündürmektedir. Hâlbuki İslam dinine göre Yüce Allah’ın ibadetlere ihtiyacı yoktur. Ona yapılan ibadetler bizzat yapanın faydasıdır. Bu ibadetlerin amacı kulları ahlaklı bir yaşam sürmeye yönlendirmektir. Haramı haram bilip uzaklaşan, helale yönelen kullardan eylemektir. Böyle davranmayanlar Kur’an’da da eleştirilmekte “Vay o namaz kılanların hâline!”

Türkiye’de “alakart din anlayışı”nın yaygınlık kazanmasının nedenlerinden birisi de oportinist bir dindarlık anlayışının ortaya çıkmasıdır. Maalesef dindarlık iddiasında bulunan veya öyle algılanan bazı kesimler, dinin ibadet boyutunu yerine getirdiklerinde dindar olunacağı gibi bir anlayışa sahip olmuştur.

(Maun, 107/4) buyrulmaktadır. Bu bakımdan her inanan, davranışlarını sorgulamalı, dindarlığın ne anlama geldiği üzerinde tekrar düşünmelidir.

Sonuç olarak Avrupa'da ortaya çıkan din anlayışları Türkiye'de de benzer yaklaşımlara yol açmaktadır. Avrupa'da olan bitenleri "Avrupalı Hristiyanlıktan uzaklaşıyor, eklektik bir anlayışa doğru gidiyor." diyerek bunu Müslümanlık için bir avantaj olarak düşünmek mümkündür. Ancak Avrupa'daki din anlayışındaki dönüşümün Türkiye'de de benzer/başka anlayışlar doğurduğu unutulmamalıdır.

¹ bk. Jacqueline Martin Bagnaudez (1992), *L'Enquisition Mythes et Realites*, Paris: Declée de Brouwer, s. 18-19.

² Georges Ostrogorsky (1991), *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Basımevi, s. 71.

³ Geniş bilgi için bk. Ahmet Hikmet Eroğlu (1999), "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri", *Dinî Araştırmalar*, C. II, S. 5, Ankara: Eylül-Aralık s. 387-413.

⁴ J. Deserreux (1996), "L'Union des Eglises au Conciles de Ferrare-Florence (1438-1439)", *İrenikon*, Belgique: C. XXXIX, s. 211-212.

⁵ Peter Antes (2008), "Germany Between Secularism And New Religious Orientation", *Sekülerleşme ve Dinî Canlanma*, Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, s. 286.

⁶ http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20000806_dominus-iesus_fr.html (Erişim tarihi:18.03.2011)

⁷ bk. Ahmet Hikmet Eroğlu (2002), "Günümüzde Hristiyan Ökümenizmi", *Hristiyanlık Dünü, Bugünü ve Geleceği*, Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 256.